

Kur'an'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi

Esra HACİMÜFTÜOĞLU*

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Erzurum, Türkiye

Özet

İnsan-çevre ilişkisi, ekolojik krizin yaşanmakta olduğu dünyamıza şimdi ve gelecek adına daha iyi umutlar beslememizi sağlamak amacıyla farklı disiplinler tarafından ele alınmakta ve bu alanda çeşitli tespitler/iddialar/kuramlar ortaya atılmaktadır. Ancak bu yaklaşımların hepsi, sebepten ziyade sonuca odaklandığı için yetersiz kalmakta ve önerileri de sorunun temeli ele alınmadığı için istenilen düzeyde çözüm sağlayıcı olmamaktadır. İnsanın nihâî gayesi, kutsallıkla münasebet kurmaktır; bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de evrendeki her şeyin bir "ayet" olarak insanoğluna sunulduğu belirtilir. Ama insan, kutsallıkla/dinle olan bağı koparır ve kendisini Tanrı yerine koymaya çalışırsa, ona engel olabilecek hiçbir şey kalmayacaktır. Zaten günümüzde yaşanan derin ekolojik krizlerin kaynağı da, insanın kendine biçtiği bu konum dolayısıyladır. Modern insanın çevreye yaptığı tahribatı anlamak için, dünyanın içinde bulunduğu duruma şöyle bir bakmak yeterli olacaktır. Günümüzde çevreyi korumak adına çıkarılan yasalardan ve çeşitli koruma tedbirlerinden istenilen düzeyde verim alınamamasının temelinde de, dini, hayatın dışına atarak, merkeze insanın kendini konumlandırması yatmaktadır. Bu yüzden yapılması gereken, öncelikle insanın kâinattaki konumunun netleştirilmesi ve çevreyle olan ilişkisinde bitmek bilmeyen ihtiras ve arzularına gem vurabilecek manevî bir alanın oluşturulması gerekmektedir.

Bu çalışmada, çevre krizinin baş aktörü olan insan ve onun yeryüzündeki konumlandırılması Kur'an eksenli olarak ele alınacak ve çeşitli kavramlar eşliğinde (hilafet/emanet/ayet/kutsiyet vb.) insan-çevre münasebeti işlenecektir. Kur'an eksenli bir okuma, insan-çevre arasındaki bozulmuş olan ahengi sağlayacak ve pek çok soruna kökten çözüm olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İnsan, Çevre, Halife, Emanet

Human-Environment Relationship According To Quran

Abstract

Human-environment relationship where there is an ongoing ecological crisis in order to provide our better prospects for now and for the future in our world are handled by different disciplines and various determinations in these areas/challenges/theories out are discarded. But all these approaches are insufficient because they are focused on the result not focused on the reason. And all their solutions can't solve the problems enough level because of the not looking of the root of the problem. The ultimate purpose of mankind is to establish relationships with divinity. In Holy Quran it is said that everything in the universe is a "verse" for mankind. But man, if he breaks the bond with holiness/religion and puts himself instead of God, there would be nothing that can stop him. Already source of deep ecological crisis, today, is related to this wrong location to himself. To understand the devastation of the environment of modern man looking the world today's situation is enough. Today the law enacted to protect the environment and be based on failure to yield the desired level of various protection measures, religious, throwing life out of the center position itself to people's lies. So what to do, it will first need to be established to clarify its position in the universe and man's relationship with the environment of endless passion and spiritual areas that can curb the desire.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye, e-mail: e.hacimuftuoglu@atauni.edu.tr

In this study, the main actor of environmental crisis, man, and the positioning of man will be handled by axis of Holy Qur'an and human-environment relationship will be detailed with some concepts (khalifah/safety/environment/verse/holiness etc.). Reading by the axis of Holly Quran can ensure the broken harmony between man and environment and can be the radical solution for lots of problems.

Keywords: Quran, Human, Environment, Khalifa, Safety

1. Giriş

İnsanoğlu, çeşitli modern ve felsefî akımların etkisiyle kendisini her şeye gücü yeten ve hiçbir şeye ihtiyacı olmayan bir varlık olarak konumlandırmaya başladığında, kendi sonunu da hazırladı. “Her şeyi yapabilecek güçte bulunma ve sorumluluk üstlenmeme” fikrinin cazibesi, çok hızlı bir şekilde insanın kimliğini ele geçirdi ve davranışlarını şekillendirdi. Hümanizmanın insanı yüceltme adına insana biçtiği rol o kadar süfliydi ki, bunun anlaşılması için bile pek çok travmatik sayılabilecek küresel hadiselerle karşılaşmak gerekiyordu. Bu yüzden özelde Batı, genelde insanlık, insanın kendine verdiği metafizikten/maneviyattan arındırılmış rol yüzünden çok acı tecrübeler yaşadı ve yaşamaya devam ediyor; dünya savaşları, atom bombaları, nükleer felaketler, ekolojik krizler ve günümüzden bir örnek, mülteciler, açlık, sefalet... Şüphesiz bu sorunlar daha da çoğaltılabilir, her biri adına uzun değerlendirmeler yapılabilir ve çözüm önerileri sunulabilir. Ancak kanaatimizce, sorunun sebepleri üzerinde durmadan sonuçlar üzerinde konuşmak, sadece anlık çözüm sağlayacaktır ve meselelerin büyümesini/çeşitlenmesini önleyemeyecektir. Çünkü dünyadaki gelişmelerin baş aktörü olan insan değişmedikçe, sorunlar da değişmeyecek, aksine insanlık gemisi, bir felakete doğru topluca sürüklenecektir.

İçinde yaşadığımız ve adına ekolojik kriz diyebileceğimiz bir süreç yaşayan dünya ve çevre konusu da, insan odaklı ele alınması gereken bir konudur. Kartezyen felsefenin de etkisiyle, adeta kendisini varlık âleminin merkezine konumlandıran insanın tabiata yaptığı tahribatın farkına varmak için, dünyanın içinde bulunduğu duruma şöyle bir bakmak yeterli olacaktır. Burada, olayın vahametini anlatmak için yaşanmış ve yaşanan çevresel sorunlardan, BM, ulusal/uluslararası örgütlerin raporlarından bahsetmenin çok da gereği yok gibi durmaktadır. Çünkü artık bu, bir Oscar yıldızının ödül töreninde de değinebildiği ve çokça tekrarlanan konular arasına girmiştir. Ancak üzerinde önemle durulmasına rağmen sorun hala giderilemeyip büyüyorsa, ortada yanlış analiz edilen bir şeylerin olduğuna kanaat getirmek gerekir. Günümüzde çevre sorunlarının salt koruma yöntemleriyle çözülebileceğine inanmak, komediden başka bir şey değildir. Çünkü çevresel krizin önlenmesi, basit bir temizlik eyleminden ibaret değildir. Burada, daha yaşanılabilir bir dünya ve temiz bir çevre için ortaya konulan tedbirleri ve üretilen çeşitli teknolojik çalışmaları küçümsemek ya da önemsememek gibi yanlış bir kanıya varılmasını önlemek amacıyla şu hususu da belirtmek gerekebilir. Bunların her biri sanayileşmenin getirdiği tahribatı önlemeye yönelik, bilimsel verilerle harmanlanan ve mevcudu kurtarmaya çalışan önemli çalışmalardır ve muhakkak desteklenerek uygulama alanları genişletilmelidir. Ancak bizim vurgulamak istediğimiz şey, insanın çevreye/dünyaya/hayata bakışını metafiziksel olarak değiştirmesi ve davranışlarını da buna göre düzenlemesi gereğini ifade etmektir. Çünkü ancak bu sayede, sadece ekolojik olarak değil, pek çok alandaki sorunlara çözümler bulunabilecektir. Bunun için de insanın konumunun netleştirilmesi gerekir.

Nietzsche'nin “ Tanrı öldü.” sözü ya da Marx'ın “Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor.” ifadesi, basit bir söylemden ziyade, Batılı insanın metafizik tüm öğeleri kendisinden uzaklaştırmasının dışa yansımaları olarak görülmelidir. Gerçekten de kutsalın hayatın dışına atılması, 20. yy. da çok belirgin bir şekilde görülse de, temelleri Sanayi Devrimi'ne, Rönesans'a, seküler Hümanizm'e dayanan bir felsefî altyapıya sahiptir. [1] Neticede, kutsal olan yitirilmiştir ve insan adeta zincirlerinden (!) kurtulmuştur. Tanrı ile arasındaki bağı yitiren insan

için, artık önünde hiçbir şey önemli değildir ve aynı zamanda hiçbir engel de kalmamıştır. Kutsalın/maneviyatın kaybı demek, bu kavramların beraberinde getirdiği sevgi, saygı, merhamet, şefkat, hak, adalet gibi yüce değerlerin de yitirilmesi demektir. Çünkü insanın bitmek bilmeyen ihtiraslarının önüne geçebilmek, ancak kendisinin isteyerek ve kudretinin önünde eğilerek kabul ettiği İlahi bir güç sayesinde olabilir; aksi halde dizginlenemeyen ihtiraslara kim dur diyebilir? Ahiret bilinci olmayan ve hesap verme sorumluluğu taşımayan bir kişi için, dünyanın anlamı ne olabilir? Maddi hazların peşinde koşarak daha fazla tatminkâr olma ama sebep olduğu tahribatı görmezden gelme... Modern insanın bu şımarıkça ve oldukça bencilce tutumu yüzünden bugün dünya bu haldedir ve artık önümüzdeki on yıllar içerisinde kuraklık vb dev sorunlarla karşılaşacağımız söylenmektedir. Zaten insanî ilişkilerdeki yozlaşma, dünyanın şu an boğuştuğu sorunlar, ister ikili ilişkiler, isterse ülkeler bazında olsun ortadadır. Yani ifade edilmeye çalışılan şey, kutsalın yitirilmesinin sadece kişiyle ilgili bir durum değil, dünyanın geleceği ile de ilgili olan büyük çaplı bir sorun olduğudur. İnsanın ve bilimin tek otorite olarak kabul edildiği bir dünyada, hayvanlar ve sair canlıların hükmü ne olacaktır? Sonuç, ilerleme adına tabiata yapılan acımasız katliamdır. Seyyid Hüseyin Nasr'ın tabiriyle modern insanın tabiatla olan özel ilişkisi, koruma ve sorumluluktan uzak bir ilişkidir. Dolayısıyla kriz, sadece bir tabiat krizi değil aynı zamanda bir hayat krizidir ve hayatın, hayvan ve bitki olarak tecelli ettiği sadece dış dünyaya değil, insanoğlunun içine de işlemiştir. Bu ise, insanla tabiat arasındaki uyumun zedelenmesiyle yani kutsallığın ortadan kaldırılarak sadece mekanik olarak görmeyle başlamıştır. [2] Bu yüzden öncelikle yapılması gereken, insanın konumunun netleştirilerek, çevre ile olan ilişkisinin metafiziksel boyutlarının acilen ortaya konmasıdır.

Bu bildiriye, İnsan-Çevre İlişkisi Kur'an eksenli ele alınacak ve insanın çevreye ve yaratılan âleme karşı duyması gereken sorumluluklar bu bağlamda değerlendirilecektir. İslam'ın insana biçtiği rol belirlenerek Yaratıcı ile olan irtibat sağlanacak ve insan-çevre ilişkisinin Kur'ânî boyutları ilgili ayetler eşliğinde incelenecektir.

2. İnsan; Varlık Âleminin En Şerefli

İnsanın ne olduğu ya da nereden geldiği sorusu kadim zamanlardan beri sorulan ve popülerliğini asla yitirmeyen bir konudur. Çünkü insan öncelikle kendisini ve müşahede ettiği âlemi tanımak ister. Bu yüzden insanın varlığı meselesi, biyolojik ve felsefî açılardan çeşitli yorumları içermektedir. Ancak varlık alanına ait verilen cevaplar kabaca iki şekilde tasnif edilebilir: İnsan ya Darwinci görüşe teslim olarak kendisini, tesadüfen ortaya çıkan biyolojik bir evrimin parçası olarak görüp, insan olma vasfını bir şanstın öte görmeyecek ve salt maddesel olduğu için de yok olup gidecek; ya da Semavî dinlerin öğretilerine kulak vererek özünü anlayacak ve kâinatı/hayatı/yaşantısını anlamlandıracaktır. İnanan bir insan olarak biz, burada son ilahî din olan İslam'ın ve Kur'ân'ın insana verdiği değeri belirtmeyi uygun görüyoruz.

Her şeyden önce genelde bütün evren, özelde insan, Allah tarafından yaratılan bir varlıktır. Ancak onu, yine yaratılmış olan hayvanat ve nebatattan ayıran şey, Allah'ın kendisini varlık hiyerarşisinde üstün kılmış olmasıdır:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

“Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.” (İsra 17/70)

İnsan, her şeyin isimleri/esması kendisine Allah tarafından öğretildiği için de, yeryüzündeki bütün varlıklara üstün kılınmıştır. (Bakara 2/30-33) Ayrıca yeryüzünde *halifedir*. (Bakara 2/30;

En'am 6/165) Dahası, yeryüzündeki hükümlerinin nişanesi sayılabilecek şu müjdenin de taşıyıcısıdır:

وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.” (Casiye 45/13; İlgili ayetler için bkz. Bakara 2/29; Hac 22/65; Lokman 31/20; İbrahim 14/32-33; Nahl, 16/12,14)

Kur'an-ı Kerim'de, tabiatın bütünüyle insanın hizmetine verildiğine dair ayetler bulunmaktadır; ancak bu, basit ve art niyetli bir okuma bile olsa, insanın tabiata hunharca yaklaşması anlamına gelmemektedir. Çünkü İslam'ı özümseyen bir kalp/akıl sahibi için insan-halife olmanın amacı, Allah'a kulluk etmek, topraktan yaratıldığını unutmamak, yeryüzünün imarında görevli olmak ve buna donanımlı kılındığının idrakine varmaktır. (Hud 11/61) İnsanın yeryüzünün imarında görevli olması ise, çevreyi ancak halife sıfatıyla Allah adına kullanabilmesidir. Neticede üstün meziyetlerle donanan insanın, Rabbine, kendine, maddî-manevî çevresine karşı sorumluluğu olacaktır ve eylemlerinin hesabını Allah'a verecektir. O yüzden insan-çevre bağlamında düşünüldüğünde, insanın yeryüzünde fizikî olarak da yaptığı her davranışın, yapılış amacına göre iyi ya da kötü karşılığı olacaktır ve kimseye haksızlık edilmeyecektir. Çünkü “Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez. (Yapılan) çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat arttırır ve kendi katından büyük bir mükâfat verir.” (Nisa 4/40) Bu yüzden imanı özümseyen bir kişi, çevresindeki her şeye ve her varlığa karşı, en azından ontolojik açıdan bir sorumluluğunun olduğunu bilir ve davranışlarını buna göre şekillendirir. Çünkü yeryüzü bütünüyle insana emanet edilmiştir ve emanette gösterilen tasarruf, mülkün asıl sahibi olan Allah hiçbir zaman hatırdan çıkarılmadan yapılmalıdır. Nihayetinde “Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.” (Hadid 57/4) ayetinin muhatabı da insandır ve sorumluluktan kaçmanın ihtimali yoktur.

Bugün çevre problemlerin giderilmesini sağlayabilecek metafiziksel anlamdaki çözümün ilk ve en önemli kısmını, insanın Yaratıcı-yaratılan ilişkisindeki bu konumu sağlayacaktır. Çünkü akli ve donanımı ile evrene hükmedebilecek olan insanın, ihtiraslarının, cimriliğinin, bencilliğinin, mal kazanmak uğrunda yapabileceği yanlışların vb. hususların önüne geçebilecek tek şey, manevî bir güç tarafından hesaba çekileceğinin farkına vararak olumsuz davranışlarını dizginlemesi, törpüleyebilmesidir. Yani, eşi ve benzeri bulunmayan, tek olan Yaratıcısına iman etmesidir. Ancak yapılan iyiliklerin karşılığının Allah tarafından verilebileceğini bilen bir kişi, hiç tanımadığı, dünyanın öbür ucunda yaşayan bir insana yardım elini uzatabilir. Sadece ahirete inanan bir kimse, dünyada ölçülü davranabilir ve gelecek nesillerin bastığı toprakta, soluduğu havada ve kullandığı suda hakkının olduğunu bilebilir. Böylelikle de, her bir ferden kendisinden başlayabileceği ama içselleştirildiği takdirde büyük değişimlerin yol açılabileceği bir dönüşümü gerçekleştirebilir. Çünkü yalnızca Allah'a iman ve bunun beraberinde getirdiği yükümlükler, kişiyi süflü duygulardan arındırır ve ancak kendisine uzatılan ilâhî bir yardım/Kur'an sayesinde kişi davranışlarının kıymet hükmünü anlayabilir. Dolayısıyla Kur'an'ın çevre/tabiat/kâinat hakkındaki değerlendirmeleri, insanın varlık âlemine yaklaşımının ölçütü olacaktır.

3. Kâinat; Allah'ın Ayetleri

İslam inancına sahip olan bir kişi, kendisinin ve evrendeki her şeyin yegâne ve eşsiz yaratıcısının Allah olduğunu bilir. Bu hakikat, Kur'an-ı Kerim'de farklı şekillerde çok kez dile getirilmektedir. Kur'an'da iman konusunun en yoğun olarak işlendiği konulardan birisi de, tabiattaki/çevredeki/kâinattaki varlıkların hepsinin Allah'a ulaştıran bir ayet/delil olduğudur:

سُنُّرِبِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

“Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi? (Fussilet 41/53)

Bilindiği üzere, Kur'an'ı meydana getiren her bir cümleye ayet denildiği gibi, Allah'ın varlığını ispat etmeyi amaçlayan delillere de ayet denilmektedir. [3] Burada dikkat çeken husus ise, Allah'ın yeryüzünün tamamını, kendisine imana sevk eden bir ayet/delil olarak sunmasıdır. Zaten Kur'an'da insanoğlundan sık sık evrene, yaratılanlara bakması, bakmakla kalmayıp bunlar üzerinde düşünmeye dalması, buradan da doğal olarak Yaratıcısına ulaşması ve saygıyla kendisine niyazda bulunulması istenmektedir:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ آيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ
الَّذِينَ يُذَكِّرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَفُجُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا
سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. "Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru" derler.” (Al-i İmran 3/190-191)

Tek başına bu ayet bile, insanın yaratılanlara boş nazarlarla bakmamasını tembihlemektedir. (Konuyla ilgili ayetler için bkz. Gaşiyeye 88/17-20; Bakara 2/164; Yunus 10/5; Nahl 16/65-67; Mü'minun 23/78-79; Mü'min 40/57; Casiye 45/3-5, 12-13) Ancak Kur'an'ın burada vurguladığı asıl husus, kâinatın bir yaratıcısının olduğunun insan tarafından bilinmesinin ve inanılmasının gereğidir. Evren üzerinde kozmik incelemelerde bulunmayı teşvik etmek ya da bilimsel ilgiyi artırmak ancak yan hedeflerden sayılabilir. Bu yüzden insanın çevrede olup bitenlere bakarken, hep metafiziksel bir tavrın olması gerekir. Güneş milyonlarca yıldır aynı yerden doğmakta, aynı yerden batmaktadır. Bizden yüzyıllar öncesinde yaşayan insan ile yüzyıllar sonra yaşayacak olan insan hep aynı gökyüzünü görecektir, aynı aya bakacak, aynı gök kubbe altında yaşayacaktır. Rüzgârların esmesi, yağmurların yağması günlük hayat içinde oldukça sıradan olaylardır. Ancak bunların tekrarlanması ve asırlardır var olması, kendilerinin basit olaylar olduğu ve gelişigüzel var oldukları anlamına gelmemelidir. Sağlam bir bakış, bütün bu rutinliğin içerisindeki olağanüstülüğü görebilir ve Yaratıcıya ulaşabilir. Hz. İbrahim'in kıssası, zaten bu açıdan bir okumanın yansıması gibidir. Çevre-insan ilişkisi açısından vurgulanmak istenen şey ise, kâinatın bizzat kendisinin ilahi bir ayet olduğunun bilenerken, çevreye ona göre davranılması gerektiğidir. Çevreye sadece bilimsel ve mekanik olarak yaklaşmak, kutsallıktan arındırılarak bakmak insan-tabiat ahengini bozacaktır. Burada çevreyi sadece mekanik olarak görenler için şu sorgulamayı yapmak da yerinde olacaktır: “Kaçımız yıldızlı bir gecede gökyüzüne bakmakta ve uzayda başıboş dolaşan proton ve elektron kütlelerinden başka bir şey görebilmektedir? Büyük ve küçük teleskopların bize evrenin gizemlerini göstereceğini düşünerek ne kadar da aldanmışız; sanki evrenin gizemleri salt olgular olabirmiş gibi! Bu olgular çok enteresandır; fena entelektüel meşgaleler değiller, ama kâinatın esrarı da onlarda değildir. Kâinatın esrarı onun varoluşundadır. Bir kez daha görülmesi ve hissedilmesi gereken işte budur. Eğer bu yapılabilsen Ruh'un varlığını sadece insan olarak kendimizde değil, fakat aynı zamanda Allah'ın mahlûkatında da görebilirdik ve belki de bunun vasıtasıyla insan-tabiat ahengini yeniden kurabilirdik...” [2]

Kâinatı Allah'ın ayeti olarak görmek ve ona metafiziksel bir derinlik kazandırmak, insan-çevre ilişkisini oldukça derinden etkileyecektir. Zaten bir Kur'an okuyucusu pek çok ayette, fiziki olarak gözükken şeylerde bu anlamı oldukça net hissedebilmektedir: “Göklerde ve yerde bulunan her şey ve bunların gölgeleri sabah akşam, isteseler de istemeseler de Allah'a secde ederler.” (Ra'd 13/15) ve “Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.” (Fussilet 41/11) ayeti, yeryüzündeki varlıkların sadece olgusal olarak ele alınmamasına işaret etmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'de bazı taşların Allah korkusuyla yuvarlanıp düştüğü (Bakara 2/74), Rahman'a çocuk isnat edilmesinden dolayı, neredeyse göklerin çatlayacağı, yerin ortasından yarılabacağı, dağların yıkılıp çökeceği (Meryem 19/90-91), Kur'an'ın bir dağın üzerine indirilmiş olması durumunda, Allah korkusundan titremiş ve paramparça olacağı (Haşr 59/21) haberleri de verilmekte ve insanların bunların üzerinde düşünmesi istenmektedir. Hz. Peygamber'in “Uhud öyle bir dağdır ki, o bizi sever, Biz onu severiz.” (Buhârî, Cihad, 71,74; Et'ime 28; Da'avat, 36; İ'tisam 16; Müslim, Hacc 93;Tirmizi, Menakıb, 67) hadisi, insan-çevre ilişkisinin metafizik boyutuna işaret eden zirve örneklerden biridir. Zaten sadece Hz. Peygamber'in çevreye ilişkin tutumuna bakmak bile, tabiatın Allah'ın bir nişanesi olmasına hürmeten takınılması gereken azami gayreti göstermesi açısından önemlidir. [4] Hz. Peygamber'in, yeryüzünün tamamının mescid olduğunu belirtmesi, (Buhârî, Teyemmüm,1, Mesâcid, 3; Ebu Dâvûd, Salât, 23; Nesâî, Gusl, 26; İbn Mâce, Tahâret, 90), namaz ibadeti için yer tahsisin ötesinde, yeryüzünün sahip olduğu kutsallıkla ilintili olarak da yorumlanmalıdır. Burada, Muhammed İkbâl'in şu sözünü hatırlatmak da yerinde olacaktır: “Kutsal olmayan diye bir dünya yoktur. Bütün bu madde genişliği, ruhun kendini anlayabilmesi için bir alan teşkil etmektedir. Her yer kutsal, pak ve saftır.” [5]

O halde insanın kendisini ve tabiatı anlamlandırabilmesi için, kâinatı Allah'ın ayetleriyle dolu bir dünya olarak görmesi gerekmektedir. Bu, sadece mekanik olarak işleyen, donuk ve ruhsuz bir dünya ve tabiat anlayışının yerine, sıcak, samimi ve sorumluluk üstlenilen bir sürecin gelişmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla insan-çevre ilişkisi, kuralları Allah tarafından konulan bir şekilde ilerleyecektir ki, böylesi bir durumda edilgen durumda olan çevrenin/canlıların sömürülmesi, nesillerinin yok olması gibi bir durum ortaya çıkmayacaktır.

4. Çevre; Emanet Bilinci

Allah Teâlâ pek çok ayette, yeryüzü ve gökyüzündeki bütün nimetlerin insan için olduğundan bahseder. Ancak unutulmaması gereken, bu nimetlerin insana Allah tarafından bahşedildiği hakikatidir; insan mülkün asıl sahibi değildir, emaneten tasarrufta bulunandır. Fakat Âdemoğlu bu hakikati unutmaya meyyal olduğundan dolayıdır ki, şu ayette de görüldüğü gibi insana nazikçe şu uyarıda bulunulur: “Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızıkından yiyin. Dönüş ancak O'nadır.” (Mülk 67/15) Dönüşün ancak Allah'a olması, fâni olmayı vurgulamanın yanında, kişinin dünya hayatının ihtişamına kapılarak başına buyruk, nefsinin heva ve heveslerine uyarak yaşamasının önüne geçen, incelikli bir ikazdır. Yeryüzündeki bütün nimetler insan için bile olsa, kişi bunları istediği gibi kullanamaz; çünkü “Nihayet o gün (dünyada yararlandığınız) nimetlerden elbette ve elbette hesaba çekileceksiniz.” (Tekâsür 102/8) ayeti, kişinin egosunun önüne geçen ve ölçülü davranmaya iten bir ayettir. “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın.” (Rahman 55/7-9) hitabı, bu açıdan da bir okumaya tabi tutulmalıdır. Yani kâinatın Allah tarafından konulmuş bir mizanı vardır ve bu düzen kendi işleyişine göre devam etmektedir. İnsandan istenen de, azami derecede bu ölçüyü korumasıdır. İster beşeri münasebet, isterse konumuz olan çevre-insan ilişkisinde olsun, insan Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde bir şekilde

davranmalıdır. Sorumluluk taşımaya dayalı bir davranış modeli, insanın çevresine karşı tahripkâr bir tutum takınmasına izin vermez. İsteklerini bir ölçüde tutmayı başarabilen, gereksiz harcamalardan, israftan, tüketim toplumunun kodlarından kurtulan insan, her anlamda ölçülü davranır. Zevk için hayvan katletmez, ihtiyacından fazlasına meyiletmez, kişisel menfaati için başkalarını görmezden gelmez; neticede yaptığı davranışların karşılığını dünyada da göreceğini bilir. Çünkü şu ayet, bu anlama da kapı aralamaktadır:

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمَلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

“İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.” (Rum 30/41)

Bu ayetin, üzerinde çokça düşünülmesi gereken, belki de ekolojik krizi önlemek adına kişilerin/toplumların/devletlerin kendilerini hesaba çekmelerini sağlayabileceği berceste bir ayet olduğu ifade edilebilir. Ayrıca insan-çevre ilişkisinin temelini oluşturduğunu söylemek de mümkündür. Ayetin, karada ve denizde düzenin bozulmasıyla ilgili kısmında, klasik tefsir kaynaklarında pek çok görüş bulunmaktadır. [6] Ancak burada, 20. yüzyılda yaşaması ve küresel çaptaki çevre problemlerinin bir kısmını görmesi sebebiyle, Muhammed Esed’in yorumunu aktarmayı uygun buluyoruz: “Böylece, günümüzde korkunç bir şekilde –üstelik henüz kısmen– ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, burada ‘insanın kendi yapıp ettiklerinin bir sonucu’, yani insanın, kendini tahrip eden –çünkü katı materyalist bir temele dayanan– teknolojik gelişmelerin ve insanlığı daha önce hayal bile edemediği ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çığınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörülmüştür: Toprağın, havanın ve suyun sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden dizginlenemeyen bir şekilde kirlenmesi; bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması; yaygın uyuşturucu ve görünürde ‘ faydalı ’ ilâç kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan her türlü genetik bozukluklar ve insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması. Bütün bunlara, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi, cinsel sapıklıkları, suçları ve şiddeti ve son aşamada nükleer dehşeti ilâve edebiliriz: Bunların tümü, son tahlilde, insanın Allah’a ve mutlak mânevî/ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine, ‘maddî ilerleme’yi tek önemli hedef sayan inançlara tutsaklığının bir sonucudur.” [7]

Ürkütücü sonuçlarıyla dünya gündeminde ağırlıklı bir yer tutan ozon tabakasının delinmesi sorununun tam olarak bu ayetle örtüştüğünü yani “insanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden” ortaya çıkmış bir bozulma olduğunu da canlı bir örnek olarak burada ayrıca hatırlamak gerekir. Bu yüzden, insanoğlunun her şeyi yerli yerince, usulüne uygun bir şekilde yapmamasından dolayı, dünyada düzenin bozulduğu ifade edilebilir. Ayrıca ilgili ayette insanlara yapıp ettiklerinin bir kısmını tattırmanın gerekçesi “dönebilsinler diye”dir. Yani beşeriyetin bu olumsuzlukları yaşaması yine onlara eğriyi doğrudan ayırt etmeleri için tanınmış bir fırsattır. Dolayısıyla bu durum, insanın dünya hayatındaki varlık sebebi olan sınavın toplumsal boyutu olarak görülmeli ve herkes insanlığın bu ortak serüveninden kendi payına hissedar olmalıdır. [8] Bu ayet, insanın çevreye karşı yaklaşımındaki ölçsüzlüğün yine kendisine döneceğini belirtmesi açısından, oldukça manidardır. O yüzden insan, çevresine daha derinlikli bir gözle bakmalı, kâinatın Allah’ın mülkü olduğunu bilerek, kendisinin burada emaneti üstlenen bir kişi olduğunu unutmamalıdır.

Burada, 1900’lü yıllarda yaşayan ünlü psikanalist Erich Fromm’un, *Sahip Olmak ya da Olmak* adlı eserinde yer alan bazı hususlara da değinmek yerinde olacaktır. Fromm, Mesihçi vizyonlarda dile gelen doğa ile insan arasındaki işbirliği ve uyumu bir kenara bırakıp, doğaya egemen olmaya, onu kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışarak, doğanın dengesinin bozulduğunu, onun yok olmaya itildiğini söylemektedir. Doğayı fethetme arzusu ve doğa düşmanlığının zihinleri körelttiğini, doğal kaynakların da bir sonu olduğunu, bir gün

tükenebileceklerini, ayrıca doğanın da insandaki bu sömürücü tutuma karşı kendisini savunabileceği gerçeğinin bir türlü görülemediğinden bahseder. Endüstri toplumlarının makineler tarafından üretilmeyen her şeye ve makine üretmeyen her insana olduğu gibi, doğaya karşı da saygısız ve umursamaz olduğunu belirtir ve insanların değişmeleri gerektiğini vurgular. O'na göre değişmek için, öncelikle kişinin *sahip olmak ile olmak* tutumu arasında farkı bilmesi ve “olma”sı gerekmektedir. Bu iki kavramı açıklamak için de, edebiyat dünyasından bazı örnekler verir. Bunun için, 19. yüzyılda yaşamış olan İngiliz şairi Tennyson'un ve 1644-1694 yılları arasında yaşayan Japon şairi Boshō'nun “*Haiku*”su üzerinden iki şiiri ele alır ve verilen duygu üzerinden *sahip olmak ile olmak* arasındaki farkı anlatır. Tennyson'un şiiri şu şekildedir:

*Çatlak duvarlar arasındaki güzel çiçek,
Seni o çatlakların arasından alacağım,
Tüm köklerinle birlikte elimde tutacağım.
Küçük çiçek, eğer anladığım gibiyse her şey,
Köklerin, yaprakların ve çiçeklerinle bir bütün olan sen,
Tanrı'nın ve insanın ne olduğunu açıklıyorsun bana.*

Bu şiire mukabil Boshō'nun “*Haiku*”su da şu şekildedir:

*Dikkatlice bakacak olursam,
Çalılıklar arasında görüyorum onları,
Çiçek açan nazuna'ları!*

Fromm, bu iki şiir arasındaki farkın hemen dikkat çektiğini, ilk şiirde şairin çiçeği görünce ona sahip olmak arzusu ile dolduğunu, çiçeğe ilgisinin “*Tüm kökleri ile birlikte*” çiçeği yerinden kopartmaya ve öldürmeye sürüklediğini belirtir. Burada şairin entelektüel bir spekülasyonla, çiçeğin kendisine Tanrı'nın ve insanın doğasını anlama imkânı verdiği sonucuna vardığını ifade etmektedir. Bu şiir ile Tennyson gerçeği, yaşamı parçalayarak bulmaya çalışan Batılı bilim adamı ile özdeşleşmektedir. Hâlbuki aynı olay karşısında Boshō'nun tepkisi çok farklıdır; O çiçeği koparmak bir yana elini bile sürmek istememektedir, çünkü çiçeği “görebilmek” için, yalnızca “dikkatli bakmak” yeterlidir. Bu ise çiçeğin canlı kalması ve yaşamasıyla mümkündür. Fromm, iki şair arasındaki farkın anlaşılması için, benzer bir durumu anlatan Goethe'nin şiirini de verir:

Ormanda yürüyordum / Öylesine ve kendimce, / Ve hiçbir şey aramamak, / İşte buydu niyetim.

Sonra, gölgeler arasında / Bir çiçekçik gördüm, / Yıldız gibi parlayan, / Bir göz gibi gülümseyen. / Yerinden koparmak isterken onu, / İncecikten bana: / 'Solup ölmemi mi istiyorsun / Tutup, kopararak beni?' deyiverdi

Onu kökleriyle birlikte, / Hiç incitmeden çıkarıp, / Güzel evin başındaki, / Büyük bahçeye taşıdım.

Büyük, sakın bahçede, / Ektim onu yeniden. / Şimdi o küçük, güzel çiçek / Büyüyor durmadan, çiçek açıp, gülerek.

Bu üç şiiri bir arada veren Erich Fromm, Goethe'nin çiçeği koparmak arzusunda olduğunu, ancak onun öylesine canlı olması, konuşması ve O'nu uyarması neticesinde vazgeçtiğini belirtir. Böylece olay farklı bir şekilde çözümlenir. Buna göre olmak davranışında olan kişi sahip olma güdüsü tarafından yönetilmez. Hâlbuki yaşamlarının ana konuları para kazanma hırısı, şöhret ve yönetim gücüne erişmek olan Batı toplumları, sahip olmaya eğilimlidir. [9] Dolayısıyla çevreye karşı da fazlasıyla acımasızdır. Erich Fromm, büyük ihtimalle aşağıda vereceğimiz, bir müslümanın çevreye karşı tutumunun şekillenmesini sağlayan, “*olma*” kavramını en üst kıvamda anlatan, gerçekliği bulunan ve İslam kültüründe oldukça bilinen şu hadiseden habersizdir:

Aziz Mahmud Hüdayi ve arkadaşları, Bursa’da kırlara çıkarlar ve dönüşte bütün dervişler hocaları Üftade’ye sunmak üzere birer demet çiçek toplarlar. Aziz Mahmud Hüdayi ise, şeyhinin huzuruna sapı kırık, solgun, buruşmuş bir çiçekle çıkar. Üftade, arkadaşlarının demet demet çiçek getirirken, neden kendisinin solgun halde tek bir çiçek getirdiğini sorunca, Aziz Mahmud Hüdayi şu cevabı verir: “*Efendimize ne takdim etsek azdır, fakat hangi çiçeği koparmak için elimi uzattıysam, teşbihini işiterek elimi çektim. Ancak sapının kırık olmasından dolayı bu çiçeğin teşbihinden geri kaldığını gördüm.*” [10] Klasik tasavvuf kaynaklarımızda, bu ve benzeri pek çok rivayet bulunmaktadır. Mesela Ebu’d-Derdâ (ra) ile Selman-ı Fârisî (ra)’nın birlikte oturup yemek yedikleri sırada taşın tespih ettiğini işittiklerini belirtmişlerdir. [11] Burada garipsenecek bir durum yoktur; çünkü bir mü’min, şu ayetin bir gereği olarak, tüm mahlûkatın Allah’ı zikrettiğini bilir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tespih ederler. Her şey O’nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm’dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.*” (İsra 17/44)

Dolayısıyla, evrendeki her şeyi, kendi lisanınca Allah’ı teşbih eden varlıklar olarak gören bir mü’min, -her ne kadar bu tespihlerin mahiyetini anla(ya)masa da- keyfince çevreye zarar vererek onları Allah’ı zikretmekten alıkoymaz. Ancak ihtiyacı nispetinde tasarrufta bulunur ve bunun için kendisine Allah tarafından ruhsat da verilmiştir. Bu ise, insan-çevre ilişkisinin ontolojik ve metafizik boyutunu ortaya koyan zirve bir durumdur.

Sonuç

İslamiyet, insan-çevre ilişkisini sadece maddesel olarak görmez, konu imanla ilişkilendirilerek deruni bir boyutta ele alınır. Hz. Peygamber’in “*İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunların en üstünü “Lâ İlâhe İllâllâh” (Allah’tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise, yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır...*” (Buhârî, İman, 3; Müslim, İman, 58; Nesâî, İman, 16) hadisi, çevrede insanlara zarar veren şeylerin kaldırılmasını bile imanın şubesi sayan bir din anlayışının ifade edilmiş halidir. Dolayısıyla bir mü’minden maddî-manevî çevresine karşı duyarsız olması beklenemez. Hatta bu duyarlılık tasavvuf kültüründe çokça görüldüğü üzere, oldukça coşkun bir şekilde de uygulanmıştır. Mesela meşhur mutasavvıflardan Bîşr-i Hafî’nin kendisine niçin yalın ayakla dolaştığı sorulduğunda -ki hafî yalın ayaklı anlamına gelmektedir- “*Yeryüzü O’nun sevgisidir. Ayakkabıyı vasıta olarak gördüğümden, yeryüzüne vasıtalı basmayı caiz görmüyorum.*” cevabını verdiği ifade edilmektedir. [11] Böylesine aşkın bir duyguya sahip olan bir kimsenin ya da bu tarz menkıbelerle şekillenen toplumların, çevreye kasten zarar vermesi nasıl düşünülebilir? Yaratılmış olduğunun bilincinde olan, evrendeki her şeyin hizmetine verildiğini bilen, ama bunun da bir sorumluluk getirdiğini idrak eden bir insan, nasıl hoyratça davranabilir? Kâinattaki her şeyi Allah’ın bir ayeti olarak gören, bunlar üzerinde tefekküre dalan mü’min, çevreye verdiği hasarın, Allah’ın ayetlerine verdiği bir hasar olduğunu bilir. Bu yüzden kendisine verilen emaneti, en güzel şekilde kullanmaya gayret eder. Böylesi bir bakış açısına sahip olan kişi, çevre ile sıcak bir ilişki kurar ve tabiatı sadece maddeye indirgeyerek bir “şey” olarak görmez. Çünkü kâinat Allah’ı tespih eden, canlı bir varlıktır ve insanın sorumluluğundadır. İnsanın çevreye davranış şekillerini belirleyen ise, her ikisini de yaratan Allah’tır. İnsan-çevre ilişkisinin merkezinde Allah’ın olması ise, her iki tarafın haksızlığa uğratılmamasını beraberinde getiren bir sürecin işlemesi demektir. Bu yüzden, insan-çevre

ilişkisinin temeli metafizik bir temele oturmalıdır. Böylesi bir yaklaşım, sebep odaklı bir yaklaşım olduğu için, çözüm sağlayıcıdır. O yüzden öncelikle yapılması gereken modern (!) insanın kendi varlığını doğru konumlandırması, Yaratıcısı'nı bilmesi ve ona göre bir yaşam çabası içerisine girmesidir. Kur'an-ı Kerim, insanın sadece Yaratan ile münasebetini kurmakla kalmayıp, sosyal-beşeri anlamda pek çok düzenlemeler de getirmektedir. İnsan-çevre ilişkisinin ahlaki boyutları da Kur'an'da yer almaktadır ve içselleştirildiği takdirde pek çok sorunun çözümü olacaktır.

Kaynakça

- [1] Seyyid Hüseyin Nasr'ın "*İnsan ve Tabiat*" adlı eseri, günümüzde yaşanmakta olan ekolojik krizin sebeplerini entelektüel ve tarihi nedenler üzerinden sorgulayarak tabiatla ilgili bazı metafiziksel ilkeler ortaya koymaktadır. Bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin Nasr. *İnsan ve Tabiat*. Ter: Nabi Avcı. İstanbul: Ağaç Yay; 1991.
- [2] Seyyid Hüseyin Nasr. *Makaleler (1)*. Ter: Şahabeddin Yalçın. İstanbul: İnsan Yay; 1995.
- [3] Ayet kelimesi, anlamları ve kullanımları için bkz. Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin. *Ayet. IV/242-244. DİA*; 1991.
- [4] Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Hz. Yunus Macit. *Peygamber'in Sünnetinde Çevre*. Trabzon: 2000.
- [5] Muhammed İkbâl. Muhammed, İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu. Ter: N. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yay; tsz.
- [6] Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Neş: Mahmud Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir. XXI/49-50. Kahire:1969; Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîlfi Vucûhi't-Te'vil*. III, 205-206. Beyrut: 1947; Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb*. XXV/127-128. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye; 1990.
- [7] Muhammed Esed. *Kur'an Mesajı*. Ter: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. II/828-829. İstanbul: İşaret Yay; 1999.
- [8] Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*. IV/322-325. Ankara: DİB; 2007.
- [9] Erich Fromm. *Sahip Olmak ya da Olmak*. Ter: Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yay; 2015.
- [10] Hasan Kamil Yılmaz. *Aziz Mahmud Hüdayi ve Celvetiyye Tarikatı*. İstanbul: İFAV Yay; tsz.
- [11] Hücvîrî, Ali b. Osman el-Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*. Ter: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yay; 1996.